

miştir. Mevcut ciltlerden ilki daha önce yazılmış eserlere, özellikle Abdürrezâk es-Semerkindî'nin, Hândmîr'in, Ebû Bekr-i Tihriânî'nin, İdrîs-i Bitlisî'nin ve Kadî Ahmed Kazvî'nin tarihlerine dayanmaktadır. Hasan-ı Rûmlû'nun yaşadığı devrin olaylarını anlattığı son cilt ise kendi gözlemlerini içine almaktadır. Eserin en önemli özelliklerinden biri, Safevî Devleti ve o dönem İran toplum yapısı hakkında orijinal bilgiler vermesidir. Lala, sadr, daruga, vekil, kurçî, kurçibaşı, negebcî vb. terimlerle ilgili olarak eserde ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Safevî Devleti'nin kurulması ve gelişmesinde rol oynamış Türk oymak ve aşiretleri hakkında da geniş bilgi veren eser, 1405-1577 yılları Osmanlı-İran münasebetleri için birinci elden kaynak durumundadır. Başta İskender Bey Münşî olmak üzere daha sonra Safevî tarihlerine dair eser yazan birçok tarihçi *Ahşenü't-tevârih*'i kaynak olarak kullanmıştır (ayrıca bk. AHŞENÜ'T-TEVÂRİH).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan-ı Rûmlû, *Ahşenü't-tevârih*: *A Chronicle of the Early Safawis* (nşr. ve trc. C. N. Seddon), Baroda 1931-34, I, tür.yer.; B. Dorn, *Muhammedanische Quellen zur Geschichte der Sudlichen Kustenländer des Kaspischen Meeres*, St. Petersburg 1858, IV, 375-431; İ. P. Petruşevski, *Oçerki po istorii feodal'nih otnoşeniy v Azerbadjane i Armenii: XVI-naçale XIX vu*, Leningrad 1949, s. 27-30; Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 306-308; a.e.: *Persidskaya Literatura* (trc. Yu. E. Bregel), Moskva 1972, II, 859; Ferzeljev Şahin Fazıloğlu, *Azerbaycan XV-XVI Eserlerde: Hasan Bey Rumlu'nun Ehşen et-tevârih Eseri Üzre*, Bakı 1983; C. N. Seddon, "Hasan-ı Rumlu's Ahsanu't-tewârikh", *JRAS* (1927), s. 307-313; R. M. Savory, "Hasan-ı Rûmlû", *EI*² (İng.), III, 253.

ALİYEV SALİH MUHAMMEDOĞLU

HASAN SABBÂH

(الحسن الصباح)

el-Hasen b. Ali b. Muhammed
b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed
b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî
(ö. 518/1124)

İran'da
Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin kurucusu
(1090-1124).

438 (1046-47) veya 445 (1053-54) yılında İran'da İmâmîyye Şîası'nın önemli merkezlerinden biri olan Kum şehrine doğduğu rivayet edilir. Kendisi, hayatını anlattığı ve adamlarının *Sergüzeşt-i Seyyidînâ* adını verdikleri eserinde aslen Güney Yemen'de hüküm süren Himyerî kralının soyuna mensup olduğunu, baba-

sının Yemen'den Kûfe'ye göç ettiğini, oradan da Kum'a ve nihayet Rey şehrine geldiğini ve kendisinin de burada doğduğunu yazmaktadır (Cüveynî, III, 113). Ancak Mîrhând, Nizâmülmülk'e dayanarak Tuslular'ın onun Himyerî asıllı olduğu iddiasını reddettiklerini ve atalarının Tûs'a bağlı bir köyde oturduğunu söylediklerini (İA, V/1, s. 311), İbnü'l-Esîr de Reyli (Râzî) olduğunu belirtmektedir (*el-Kâmil*, X, 527).

Âlim kişiliğiyle tanınan babası Ali b. Muhammed İmâmîyye Şîası'nın önde gelen simalarından biriydi. Oğlunun eğitimiyle yakından ilgilendi; özellikle felsefî ilimler, kelâm, mantık, fıkıh ve riyâziyyât sahasında köklü bilgi kazanmasını sağladı. Hasan Sabbâh'ın Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ile Ömer Hayyâm'ın arkadaşı olduğu ve birlikte Muvaffak-Lidînillâh en-Nisâbüri'nin derslerine devam ettikleri, aralarından kim daha önce ikbal ve servete ulaşırsa onun diğerlerine yardım edeceğine dair yeminleştikleri, Nizâmülmülk'ün vezir olunca Hasan Sabbâh'a valilik teklif ettiği, ancak onun merkezden uzaklaşmamak için sarayda bir görev istediği, bu isteği kabul edilince Nizâmülmülk'ün görevine göz diktiği, bunu farkeden Nizâmülmülk'ün onu Sultan Melikşah'ın gözünden düşürüp saraydan uzaklaştırdığı ve Hasan Sabbâh'ın da Mısır'a kaçtığı rivayet edilmektedir. Bu hikâye, Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî tarafından da kabul edilmekle beraber 408'de (1017-18) doğan Nizâmülmülk'ün 438 veya 445'te doğan Hasan Sabbâh ile birlikte aynı hocanın öğrencisi olması uzak bir ihtimaldir.

Henüz yedi yaşında iken ilme istidadı görülen Hasan Sabbâh özellikle din âlimi olmak istiyordu. Bunun için III. (IX.) yüzyıldan itibaren dâilerin önemli faaliyet merkezi haline gelen Rey şehrine yerleşerek tahsiline burada devam etti ve on yedi yaşına kadar ailesinin mensup olduğu İmâmîyye Şîası'na bağlı kaldı. Bir gün Emîre Zarrâb adlı bir Fâtımî dâisiyle karşılaştı ve onun konuşmalarından etkilenerek İsmâîliyye mezhebine intisap etti. 464'te (1072) Rey'e gelen Irak bölgesi başdâisi İbn Attâş, Hasan Sabbâh'ın kabiliyetli bir kimse olduğunu anladı ve ona Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın yanına gitmesini, Dârülhikme'de İsmâîlî mezhebi hakkında bilgi edinmesini ve esrâr-ı ilâhiyyeyi öğrenmesini tavsiye etti. Hasan Sabbâh, bu tavsiyeye uyarak 464 (1072) veya 467'de (1075) İsfahan yöresinde İbn Attâş'ın vekili sıfatıyla iki yıl davette bu-

lunduktan sonra Azerbaycan, Meyyâfârîkîn, Musul, Sincar, Rahbe, Dimaşk, Sayda ve Sür üzerinden Akkâ'ya varıp deniz yoluyla Mısır'a geçti. 471'de (1078) Kahire'ye ulaştı ve başdâi Ebû Dâvûd tarafından karşılandı. Halife Müstansır-Billâh ile görüştü (İbnü'l-Esîr, IX, 448; X, 237) ve yakın ilgisine mazhar oldu (bazı rivayetlerde onun halife ile görüşmediği ifade edilir; Cüveynî, III, 114). Müstansır-Billâh onu hüccet (vekil) seçti ve ileride Horasan'da kendisi adına davette bulunmasını istedi.

Hasan Sabbâh, Müstansır-Billâh'tan sonra hilâfet makamına veliaht tayin ettiği Nizâr'ın, vezir ve başkumandan Bedr el-Cemâlî ise küçük oğlu Ahmed el-Musta'îlî'nin geçmesini istiyordu. Bedr el-Cemâlî, bu konuda kendisine muhalefet eden Hasan Sabbâh'ı önce hapse attı, sonra da ülkeden sürdü. Başka bir rivayete göre ise Hasan bir yolunu bulup hapishaneden kaçtı, İskenderiye'den bindiği bir gemiyle Mısır'ı terketti ve 10 Haziran 1081'de İsfahan'a ulaştı. Dokuz yıl boyunca bütün İran'ı dolaşarak Bâtınîliğin propagandasını yaptı. Kirman, Yezd ve Hûzistan'dan sonra dikkatini İran'ın kuzeyine Hazar denizi sahillerine, Gîlân, Mâzenderan ve Deylem'in dağlık bölgelerine çevirdi. Burada başına buyruk yaşayan savaşıcı bir kavim oturuyordu; İran'ın eski hükümdarları bu insanları hiçbir zaman itaat altına alamamışlardı. Hasan Sabbâh, üç yıl süreyle çalışarak en büyük gayretini Şii-İsmâîlî propagandasından çok etkilenen bu bölgede harcadı ve dağlardaki muhripleri kendi saflarına çekerek gönderdiği dâilerle yöre halkını da kazandı. Bu sıralarda faaliyetlerini dikkatle izleyen Selçuklu Veziri Nizâmülmülk Rey'deki görevlilere onu yakalamaları için emir verdi; fakat Hasan buradan kaçıp Kazvin'e gitmeyi başardı. Sonunda Rûdbâr vadisinde kendisine karargâh seçtiği ve "beldetü'l-ikbâi" dediği müstahkem Alamut Kalesi'ne yerleşerek Nizârî-İsmâîlî Devleti'ni kurdu (6 Receb 483/4 Eylül 1090). Yaptırdığı yeni tahkimat ve yiyeceklerin uzun süre bozulmadan saklanabileceği depolarla kaleyi kuşatmalara dayanıklı, ele geçirilemez bir hale getirdi. Böylece askerî karargâh ve idarî merkez olarak kullandığı Alamut'tan düzenlediği operasyonları idare etmeye başladı.

Müstansır'ın ölümü üzerine yerine Efdal b. Bedr el-Cemâlî ve diğer devlet adamlarının desteklediği Müsta'îlî-Billâh geçti (487/1094). O güne kadar Müstansır'ın adına davette bulunan Hasan Sab-

bâh bu haberi duyunca isyan edip şer'an imam olan Nizârî'ı destekledi ve onun adına hutbe okuttu; hatta "fidâî" denilen müridlerinden birkaçını Nizârî'ı veya çocuklarından birini Alamut'a getirmek üzere Mısır'a gönderdi. İsmâîlîler, Müstansır-Billâh'ın ölümünden sonra Nizârîye ve Müsta'liyye olmak üzere iki gruba ayrıldılar. Hasan Sabbâh, doğuda Nizârî-İsmâîlîler'in (el-İsmâîliyyetü'l-cedîde) lideri olarak Alamut'taki karargâhından faaliyetlerini yürüttü ve Fâtımîler'le ilişkilerini tamamen kesti. Şehristânî'nin "ed-da'vetû'l-cedîde" adını verdiği (el-Milel, I, 192) Nizârî akîdesini Fâtımîler'in akîdesinden, yani "ed-da'vetû'l-kadîme"den ayıran belirgin özellik, fırka düşmanlarının sadık fidâîler tarafından öldürülmesi usulünün dinî bir vazife ve bir prensip olarak kabul edilmesidir. Ayrıca Hasan Sabbâh eğitim ve öğretimi yasaklamış ve müridlerini cahil bırakmıştır. Ona göre Allah akıl ve düşünceyle değil imanın rehberliğiyle tanınabilir; zira akıl Allah'ı tanımak için yeterli olsaydı herkes aynı fikre sahip olurdu. Halbuki akıl din için yeterli değildir ve bundan dolayı insanların her devirde dinî bir imâm-ı ma'sûmun nezaretinde öğrenmeleri gerekir. Etrafındaki insanlar, Hasan Sabbâh'ın bu düşüncelerinde derin hikmetler gizli olduğuna inanıp peşinden gittiler. Ona kalpten inanan dâîler telkinde bulunurken davetlerini rastgele ve açıkça değil duruma göre yapıyor, önce alışılmış olan telakkilerle işe başlıyorlardı. Bundan dolayı Şehristânî, "Bâtınîler'in her zamanda başka bir şekilde davetleri ve her lisan ile yeni bir itikad ve mezhepleri vardır" der (a.g.e., I, 192). Bâtınîlik Hasan Sabbâh ile yeni bir hüviyet kazandı ve mâsum imam adına davette bulunan dâîlerin yerini, devamlı haşîş(esrar) kullanmaya alıştırdıkları için "haşşâş" (çoğulu haşşâşûn/haşşâşîn) veya "haşîşî" (çoğulu haşîşîyye, haşîşîyyûn) denilen eli hançerli caniler aldı (haşşâşîn kelimesi Batı dillerine "assassin" şeklinde ve "suikastçi, gizli katil" anlamıyla geçmiştir). Hasan Sabbâh adamlarına cennet vaad ediyor ve kendilerini bekleyen mutluluğu dünyada iken tatmaları için esrar içiriyordu; böylece onları her türlü emrini yerine getirmeye hazır hale getirmişti.

Nizârî-İsmâîlîler'in gayesi dinî olmaktan çok siyasî idi ve kendi görüşlerini halka zorla benimseterek mevcut sosyal ve siyasal düzeni çökertmeyi hedefliyordu. Bu gayelerine ulaşmak için kurdukları teşkilât ve eğittikleri fidâîlerden yararlanarak birçok din ve devlet adamını kendilerine has metotlarla ortadan kaldırdılar. Bazı insanları da propaganda veya tehditle kendi mezheplerine çektiler. Hasan Sabbâh adamlarını dinî ve siyasî unsurlarla motive ettiği için kurduğu teşkilât dinamik ve uzun ömürlü olmuştur.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, İslâm dünyası için ciddi bir tehlike oluşturan Hasan Sabbâh ve adamlarıyla mücadeleyi bir devlet politikası haline getirdi. Bir yandan Nizâmîye medreseleriyle Sünnîliği takviye ederek onlarla ilmî sahada mücadele verirken öte yandan Alamut ve Rûdbâr bölgesindeki komutanlarından Yoruntaş'a Hasan Sabbâh ve adamlarını şiddetle tenkil etmesi için emir verdi. Yoruntaş'ın Alamut'u kuşattığı bir sırada ölmesi (484/1091) harekâtın sonuçsuz kalmasına sebep oldu. Ancak Bâtınîler'le mücadeleyi sürdürmek kararında olan Sultan Melikşah, Emîr Arslantaş ile Emîr Koitaş'ı büyük bir orduyla Hasan Sabbâh ve başdâî Hüseyin Kâinî üzerine sevketti. Amîr Kızıl Sarığ'ı da Arslantaş'a yardım etmek üzere Alamut'a gönderdi. Fakat önce Vezir Nizâmülmülk'ün Ebû Tâhir Arrânî adında bir fidâî tarafından öldürülmesi, arkasından Sultan Melikşah'ın henüz otuz sekiz yaşında iken şüpheli bir biçimde ölümü (485/1092) harekâtın başarıya ulaşmasını engelledi. Bazı eserlerde Sultan Melikşah ile Hasan Sabbâh arasında mektup teâtisinden bahsedilmektedir. Buna göre Sultan Melikşah, Hasan Sabbâh'ı yeni bir din icat etmekle ve bazı cahilleri aldatmakla suçluyor ve eğer hatasında ısrar ederse kalelerini yerle bir edeceğini ifade ediyordu. Hasan Sabbâh ise verdiği cevapta müslüman olduğunu, Abbâsîler'in hilâfeti gasbettiğini, hilâfetin gerçek sahibinin Fâtımîler olduğunu söylüyor, sultanı Nizâmülmülk'ün entrikalarına karşı uyarıyor ve Selçuklu Devleti'ni tehdit ediyordu. Ancak İbrahim Kafesoğlu, böyle bir mektuplaşmanın olmadığını ve bunun daha sonraki dönemde propaganda amacıyla uydurulduğunu söylemektedir (Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 134-135).

Bâtınîler, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra hânedan mensupları arasında başlayan taht kavgaları ve Haçlılar'ın bazı müslüman topraklarını işgal etmeleriyle oluşan ortamdan faydalanarak nüfuz sahalarını genişletip faaliyet ve cinayetlerini arttırdılar. 1096 veya 1102'de Lemeser'in bir baskınla ele geçirilmesi Hasan Sabbâh için önemli bir başarı oldu

ve bu sayede Rûdbâr'daki hâkimiyetini daha da pekiştirdi. Aynı tarihlerde Girdkûh, Şahdiz ve Hâlincân kalelerini de zaptetmeleri Bâtınîler'in stratejik konumunu büyük ölçüde kuvvetlendirdi. Böylece Hasan Sabbâh bir yandan önemli yeni mevziler kazanırken bir yandan da Ehl-i sünnet'in ve Selçuklu Devleti'nin başlıca merkezlerini propaganda ile baskı altında tutuyordu. Bu karışık ortamdan faydalanarak hemen her gün beş on müslümanı öldüren fidâîler, Bâtınîler'e düşman birini vezir tayin ettiği için Sultan Berk-yaruk'a da saldırıp yaraladılar. Daha sonra Berk-yaruk ile Muhammed Tapar arasındaki mücadele sırasında Berk-yaruk'un ordusuna sızarak ordu içinde nüfuzlarını arttırmaya başladılar. Hasan Sabbâh'ın siyasî, dinî ve askerî şahsiyetleri öldürtmesi bir terör havası oluşturdu; ona muhalif emîr ve kumandanlar elbiselerinin altına zırh giymeden evlerinden dışarı çıkamaz oldular. Hasan Sabbâh'ın faaliyetlerine ve tertip ettiği cinayetlere şahit olan Enûşirvân b. Hâlid, o devirde müslümanların içinde bulunduğu durumu tam bir felâket şeklinde nitelendirir ve yollarda emniyetin kalmadığını, fidâîlerin hiç çekinmeden cinayet işlediklerini, sultanların onlara karşı bir çare bulamadığını, halkın sürekli korku içinde yaşadığını ve Sultan Berk-yaruk'un Bâtınîler'i ortadan kaldırmaya karar verdiğini görenlerin kendi düşmanlarını Bâtınîlik'le itham edip haksız yere adam öldürülmesine sebep olduklarını söyler (Bündârî, s. 67-68).

Hasan Sabbâh'ın fidâîlerinin estirdiği bu terör havasından endişeye kapılan devlet adamları, Sultan Berk-yaruk'u uyarak vakit geçirmeden tedbir alınmadığı takdirde telâfi edilemeyecek zararlara uğrayacaklarını söylediler. Bunun üzerine Sultan Berk-yaruk Şâban 494'te (Haziran 1101) Bâtınîler'e karşı harekete geçti ve 300 kişiyi öldürttü. Halife Müstazhir-Billâh'a da haber gönderip Bağdat'ta Bâtınî oldukları bilinenlerin yakalanmasını istedi. Aynı yıl Emîr Bozkuş'un sevk ve idaresindeki büyük bir ordu Kûhistan üzerine gönderildi; ancak Bâtınîler Emîr Bozkuş'u rüşvet karşılığında muhasaradan vazgeçirdiler. Emîr Çavlı da bu yıl içinde Fars ve Hûzistan'daki Bâtınîler'e karşı bir sefer düzenledi ve 300 kişiyi öldürtüp mallarına el koydu. Emîr Bozkuş 497'de (1104), Horasan askerleriyle gönüllülerden oluşan bir ordu ile Tabes Kalesi'ne saldırdı; kale ve civarındaki köyler tahrip edilerek Bâtınîler'in bir kısmı öldürüldü,

bir kısmı da esir alındı. Hasan Sabbâh'ın fidâileri, Berkyaruk'tan sonra tahta geçen Sultan Muhammed Tapar devrinde de cinayetlerini sürdürdüler.

Hasan Sabbâh'la uğraşmayı kâfirler üzerine yapılacak gazâdan daha üstün tutan Muhammed Tapar onunla ciddi bir şekilde mücadele etmek üzere harekete geçti. Sultan ilk seferini Şahdiz Kalesi üzerine düzenledi ve burayı kısa bir kuşatmadan sonra zaptetti; kale hâkimi Ahmed b. Abdülmelik b. Attâş öldürüldü. Bu zafer müslümanlar arasında büyük bir sevinçle karşılandı ve her tarafa fetihnâmeler gönderildi. Sultan 503 (1109) yılında veziri Ahmed b. Nizâmülmülk'ü büyük bir ordu ile Alamut'a sevketti, ancak kış yüzünden sonuç alınmadı. 505'te (1111) Emir Anuştegin Şîrgîr Bâtînîler'e ait Bire Kalesi'ni ele geçirdi. Muhammed Tapar, ayrıca Halep Meliki Alparslan el-Ahras ile Reîsül-ahdâs Saîd b. Bedî'den şehirdeki Bâtînîler'in öldürülmelerini istedi. Bunun üzerine Ebû Tâhir es-Sâîğ, İsmâil ed-Dâî ve Hakîm el-Müneccim'in kardeşi gibi Hasan Sabbâh'ın Suriye'deki vekilleriyle çok sayıda Bâtînî öldürüldü (507/1113). Muhammed Tapar Alamut'u ve Hasan Sabbâh'ı ele geçirmek üzere yine Emir Anuştegin Şîrgîr'i görevlendirerek Karaca, Gündoğdu, İlkavşut ve Bozan gibi birçok kumandanı onun emrine verdi. 11 Rebîülevvel 511'de (13 Temmuz 1117) başlayan Alamut kuşatması Zilhicce ayına (Nisan 1118) kadar sürdü. Hasan Sabbâh ve adamları aklıktan perişan bir duruma düşmüşlerdi. Kale alınarak fitne fesat yuvası temizlenmek üzere iken Sultan Muhammed Tapar'ın ölüm haberi geldi ve askerler kuşatmayı kaldırıp İsfahan'a döndüler. Muhammed Tapar'ın yerine geçen Sencer, Horasan meliki olduğu sırada Bâtînîler'e karşı yürüttüğü mücadeleyi devam ettirmek istedi. Ancak Hasan Sabbâh onun hizmetindeki bir câriyeyi kandırarak bir gece yatağının başucuna bir hançer saplattı ve onu öldürtebileceğine dair haber gönderdi. Böylece gözü korkutulan Sultan Sencer Hasan Sabbâh ve Bâtînîler'le uğraşmadı ve onlara belli şartlarda eman verdi. Atâ Melik Cüveynî, Alamut'un Moğollar tarafından zaptı (1256) sırasında kütüphanede Sencer'in birkaç fermanını gördüğünü ve bu fermanlarda sultanın onları dostluk ve barışa çağırıldığını, kendileriyle iyi geçinmek istediğini söyler (*Târîh-i Cihângüşâ*, III, 127).

Parlak bir zekâyâ, teşkilâtçılık vasıflarına sahip, basiretli, kabiliyetli, cebir, ge-

ometri, astronomi, sihir ve dinî ilimlere vâkıf bir kişi olan ve düzenli örgütüyle, etrafa dehşet saçan fidâileriyle insanların düşünce ve inanç dünyasına hâkim olmak isteyen Hasan Sabbâh 6 Rebîülâhîr 518 (23 Mayıs 1124) tarihinde, aralıksız otuz beş yıl faaliyet gösterdiği Alamut Kalesi'nde öldü. İsmâîlî kaynakları onu çilekeş, kanaatkâr, ciddi bir insan olarak tanıtır ve oğullarından birini şarap içtiği, diğerini de Hüseyin Kâinî cinayetinden sorumlu tuttuğu için öldürttüğünü kaydeder. Tarihçi Bernard Lewis Hasan Sabbâh'ın hüccet (imamın temsilcisi) ve dâî olduğunu, asla imamlık iddiasında bulunmadığını söyler. Hasan Sabbâh'a göre otoritenin temel kaynağı Allah tarafından tayin edilen imâm-ı ma'sûmdur; şeriat ve ilâhiyat ancak hakikatin temsilcisi olan imamın tâlimiyle öğrenilebilir. Sadakat ve itaatı esas alan bu öğretisi Hasan Sabbâh'ın elinde güçlü bir silâha dönüştü ve mevcut düzen için siyasi, içtimai ve dinî bakımdan büyük bir tehlike haline geldi. Onun çağdaşı olan Gazzâlî, Bâtînîliğin bu görüşlerini reddetmek amacıyla *Feđâ'ihu'l-Bâtîniyye* adlı bir eser yazmıştır (nşr. Abdurrahman Bedevî, Kahire 1383/1964; T trc. Avni İlhan, *Bâtînilîğin İç Yüzü*, Ankara 1993). Daha sonra Gazzâlî eserin, bilginin kaynağını mâsum imamın oluşturduğu ve elde edilmesinin onun tâlimine bağlı olduğu yolundaki Bâtînî iddialarını çürüten altıncı babını *Kavâşimü'l-Bâtîniyye* adıyla yeniden kaleme almıştır (bu risâle Ahmet Ateş tarafından Türkçe tercümesiyle birlikte neşredilmiştir; *A'İFD*, III/2 [1954], s. 33-57). Hasan Sabbâh taraftarlarının belirsiz arzularını, bozuk inançlarını, gayri memnunların hedefsiz öfkelerini düzene koyup bunları daha önce benzeri görülmemiş derecede disiplinli ve planlı bir teşkilât içerisinde yönlendirmeyi başardı. Ancak kendi adına nisbetle Sabbâhiyye de denilen bu teşkilât kurulu düzeni değiştirme hedefine ulaşamadı (bk. BÂTİNİYYE; İSMÂİLİYYE). Hasan Sabbâh aynı zamanda bir mütefekkir ve yazardı. Eserleri Alamut'un Moğollar tarafından zaptı sırasında büyük ölçüde tahribata mâruz kalmıştır.

Eserleri. 1. *Sergüzeşt-i Seyyidinâ*. Hasan Sabbâh'ın otobiyografisidir. Bugün yazma nüshası Tahran Merkez Kütüphanesi'nde (nr. F 2835) ve mikrofilmi Vezîrî Koleksiyonu'nda (Mic. cat. 735) bulunan kitabı, Atâ Melik Cüveynî Alamut Kalesi'nin düştüğü gün ele geçirmiş ve bazı bölümlerini *Târîh-i Cihângüşâ*'ya

almıştır. Aynı şekilde Reşîdüddin Fazlul-lah-ı Hemedânî de eseri inceleme imkânını bulmuş ve Hasan Sabbâh'ın hayatını yazarken ondan büyük ölçüde istifade etmiştir. 2. *el-Fuşûlü'l-erba'â*. Aslı Farsça olan bu eserin küçük bir bölümü günümüze ulaşmış ve Şehristânî tarafından Arapça'ya (*el-Milel*, I, 195-196), Hodgson tarafından da İngilizce'ye (*The Order of the Assassins*, s. 325-328) çevrilmiştir. 3. *Cevâb-ı Hasan Şabbâh be-Rik'â-i Sul-tân Celâleddîn Melikşâh-ı Selcûkî*. Hasan Sabbâh'ın Sultan Melikşâh'a yazdığı söylenen cevabî mektuptur. Sultan Melikşâh ile Hasan Sabbâh'a izâfe edilen mektuplarla Nizâmülmülk'ün Melikşâh'a sunduğu arıza ve sultanın ona cevabı, Nasrullah Felsefî tarafından Mehdi Beyânî ve Müeyyed Sâbitî koleksiyonları karşılaştırılarak "Çehâr Nâme-i Târîhî" adıyla yayımlanmıştır (*Çend Makâle-i Târîhî vü Edebî*, s. 405-433) ve "Erba'a resâ'il tâ-rîhiyye" adıyla Arapça'ya çevrilmiştir (*ed-Dirâsâtü'l-edebiyye*, VII/3-4 [Beirut 1965], s. 270-302). 4. *Münâcât*. Yazma nüshası Duşanbe Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 225). Ayrıca onun *Fuşûl-i Mübâreke* adlı bir eserinden daha bahsedilir (Ismail K. Poonawala, s. 254).

BİBLİYOGRAFYA :

Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalî), İstanbul 1979, s. 258; Nâsirî Hüseyin, *Seyf-nâme* (trc. Abdülvehhâb Târîzî), İstanbul 1950, s. XIV; Gazzâlî, *Feđâihu'l-Bâtîniyye: Bâtînilîğin İç Yüzü* (trc. Avni İlhan, Ankara 1993; a.mlf., *Kavâşimü'l-Bâtîniyye* (nşr. ve trc. Ahmed Ateş, *A'İFD*, III/2 [1954], içinde), s. 23-53; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 192, 195-196; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 121, 148; a.mlf., *Telbîsü'l-ibtis*, s. 105-112; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 151; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdât* (Neşşâr), s. 76-78; a.mlf., *Münâzarât* (nşr. Fethullah Huleyf), Beirut, ts. (Dârü'l-Meşnik), s. 40-41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 448; X, 237, 316, 431, 433, 477, 527-528, 625; *Ahbârü'd-devletî's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 45; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 67-68, 114 vd., 119; Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsirî*, II, 180-182; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), III, 112-128; Reşîdüddin, *Câmi'u'l-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 69; a.e.: *Kısmet-i İsmâ'iliyye* (nşr. M. Takî Dânişpejûh – M. Müderis-i Zencânî), Tahran 1338 hş., tür.yer.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 351-355; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 74, 356, 358, 431, 446, 514, 518, 521; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 22, 201-202; Zahirüddin-i Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, Tahran 1361, s. 89; Mirhand, *Ravzatü's-şafâ*, IV, 199-215; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 460-468; a.mlf., *Düstürü'l-vüzerâ* (trc. Harbî Emîn Süleyman), Kahire 1980, s. 260-267; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, 545-546; Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, *Hasan b. Sabbâh*, İstanbul 1300; R. Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet* (trc. Abdullah Cevdet), İstanbul 1908, s. 399-401; Browne, *LHP*, II, 112, 169, 187, 189, 190-193, 201, 204, 206, 209-211;

HASAN SABBÂH

M. F. Sanullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938, tür.yer.; B. Lewis, *The Origins of Ismailism*, Cambridge 1940, s. 93 vd.; a.m.f., *Haşîşiler* (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995, tür.yer.; a.m.f., "İsmâîlîler", *İA*, V/2, s. 1122; a.m.f., "Haşîşîyya", *EP* (İng.), III, 267-268; a.m.f., "İbn 'Attâş", a.e., III, 725; Ömer Rıza Doğrul, *Cennet Fedâileri: İslâm Tarihinde Gizli ve Yıkıcı Teşekküller*, İstanbul 1945, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 128-131, 133-135, 140, 196, 204, 205; a.m.f., "Melikşah", *İA*, VII, 672; Zirikî, *el-A'âm*, II, 208; M. G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, The Hague 1955, s. 325-328, ayrıca bk. İndeks; a.m.f., "The Ismaili State", *CHr.*, V, 429-449, 453-454; a.m.f., "Hasan-ı Şabbâh", *EP* (İng.), III, 253-254; M. Kâmil Hüseyin, *Ṭâ'îfetü'l-İsmâ'îliyye*, Kahire 1959; Nasrullah Felsefi, *Çend Makâle-i Târîhi ve Edebi*, Tahran 1342 hş., s. 405-433; Kerîm Kişâverz, *Hasan-ı Şabbâh*, Tahran 1344 hş.; İsmail K. Poonawala, *Biobibliography of Ismâ'îli Literature* (nşr. T. Joseph), Malibu-California 1977, s. 251-256; Mustafa Gâlib, *eş-Şâ'irü'l-Himyerî el-Hasan b. eş-Şabbâh*, Beyrut 1979; Abdülmeccid Ebû'l-Fütûh Bedevî, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî*, Cidde 1403/1983, s. 151-171; Mehdi Muhakkak, *Bist Güftâr der Mebâhiş-i 'İlmî ve Felsefî ve Kelâmî ve Fırâkı İslâmî*, Tahran 1363 hş., s. 39-41; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, II, 150, 154-156; Farhad Daftary, *The Ismâ'îlis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, s. 261 vd., 324; a.m.f., "Hasan-ı Sabbâh and the Origins of the Nizârî Ismâ'îli Movement", *Mediaeval Ismâ'îli History and Thought* (ed. Farhad Daftary), Cambridge 1996, s. 181-194; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (495-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 75-86; a.m.f., "Sultan Berkayaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler", *Prof.Dr. Fikret İştîlan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 177-185; a.m.f., "Alamut", *DİA*, II, 336-337; Ethem Ruhu Fiğlâlî, *Çağımızda Lükâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1991, s. 131-133; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Deuletü'l-Fâtûmiyye fi Mısr*, Kahire 1413/1992, s. 156-157; M. Cemâleddin Sürûr, *Târîhu'd-devletü'l-Fâtûmiyye*, Kahire 1994, s. 96, 98-99, 208, 211-212; P. Wiley, *Kılâf-i Haşşâşîn* (trc. Ali M. Sâkî), Tahran 1374 hş., s. 19-21, 30, 309, 362, 366; M. Şerefeddin, "Fatımîler ve Hasan Sabbâh", *DİFM*, I/4 (1926), s. 1-44; a.m.f., "Bâtınîlik Tarihi", a.e., II/8 (1928), s. 12-24; L. Lachart, "Hasan-ı Sabbâh and the Assassins", *BSOAS*, V (1928-30), s. 689-696; W. Ivanow, "Alamut", *GJ*, LXXVII (1931), s. 38-45; a.m.f., "Some Ismaili Strongholds in Persia", *IC*, XII (1938), s. 383-392; Harold Bowen, "The Sar-gudhasht-i Sayyidna, the 'Tale of the Three Schoolfellows' and the wasaya of the Nizam al-Mulk", *JRAS*, sy. 4 (1931), s. 771-782; a.m.f. - [C. E. Bosworth], "Nizâm al-Mulk", *EP* (İng.), VIII, 72; Minûçîhr-i Sutûde, "Kal'a-i Alamut", *Ferheng-i İrânzemin*, III, Tahran 1334 hş., s. 5-21; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XI, 596-597; "Hasan", *İA*, V/1, s. 311-312; H. A. R. Gibb, "Nizâr b. al-Mustansîr", *EP* (İng.), VIII, 83; Azim Nanji, "Nizâriyya", a.e., VIII, 84; B. Hourcade, "Alamut", *EIr.*, I, 797-801; Tahsin Yazıcı, "Fidâi", *DİA*, XIII, 53.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

HASAN es-SADR

(حسن الصدر)

Ebû Muhammed Sadrüddin es-Seyyid Hasan b. Hâdî b. Muhammed Ali b. Sâlih (1856-1935)

İraklı Şîh müctehid.

29 Ramazan 1272'de (3 Haziran 1856) Kâzimiye'de doğdu. Büyük dedesi Sâlih b. Muhammed, Cezzâr Ahmed Paşa'nın Sayda valiliği sırasında (1775-1780) Cebeliâmil'den ayrılıp İsfahan'a göç etmiş, evlâtlarından bir kısmı burada kalırken diğerleri daha sonra Kâzimiye'ye yerleşmiş, bir bölümü de günümüze kadar Cebeliâmil'de varlığını sürdürmüştür. Hasan es-Sadr, Kâzimiye'nin önde gelen âlimlerinden Bâkır b. Muhammed Hasan Yâsin ve Bâkır b. Haydar el-Hasenî'den sarf ve nahiv, Muhammed b. Kâzım el-Kâzımî ve Ahmed el-Attâr'dan belâgat, Mirza Bâkır b. Zeynelâbidîn'den mantık öğrendi. Bu esnada bazı fıkıh ve usûl-i fıkıh metinlerini başta babası Hâdî b. Muhammed olmak üzere çeşitli âlimlerden okuduktan sonra 1290 (1873) yılında Necef'e gitti. Necef'te Hâkim Mirza Bâkır eş-Şekî ve Muhammed Takî Gülpâyigânî'den felsefe ve kelâm okudu. Ayrıca Mirza Muhammed Hasan eş-Şirâzî, Mirza Habîbullah er-Reştî, Mirza Muhammed Hüseyin el-Kâzımî, Molla Muhammed el-İrevânî, Molla Ali b. Mirza Halîl et-Tahrânî ve Seyyid Mehdi el-Kazvîni gibi hocalardan fıkıh ve usûl-i fıkıh tahsil etti. 1297'de (1880) ortaya çıkan veba salgını yüzünden Sâmerrâ'ya gitti. Burada daha önce Necef'ten gelip yerleşen hocası Mirza Muhammed Hasan eş-Şirâzî ile beraberliğini sürdürdü. Şirâzî'nin ölümünden iki yıl sonra (1314/1896) Sâmerrâ'dan ayrıldı, Kâzimiye'ye gidip yerleşti. Bu şehirde bulunduğu kırk yıl zarfında kütüphanesindeki araştırmaları yanında öğrenci yetiştirme, eser telifi ve halkı irşad etmekle meşgul oldu. 11 Rebülevvel 1354'te (13 Haziran 1935) vefat eden Hasan es-Sadr Kâzimiye'de defnedildi.

Eserleri. Çeşitli ilim dallarında sekseni aşkın eser kaleme alan Hasan es-Sadr'ın çoğu neşredilmemiş olan çalışmalarının bir kısmı konularına göre şu şekilde sıralanabilir: 1. *Sebilü'r-reşâd fi şerhi Necâtî'l-ibâd*. Muhammed Hasan b. Bâkır el-İsfahânî'nin fıkıh ahkâmına dair *Necâtü'l-ibâd* adlı eserine yapılan tamamlanamamış bir şerh çalışmasıdır. 2. *Sebilü'n-necât fi fikhî'l-mu'âmelât*. 3.

Cevâzü'l-cem' beyne's-şalâteyn. Bu-hârî ile Müslim'in sahihleri, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* ve diğer bazı Sünnî kaynaklarından hareketle namazların cemedilmesinin câiz olduğunu ispata çalışan bir eserdir. 4. *Taḥşîlü'l-fürû'î'd-dîniyye*. İmâmiyye fıkıyla ilgili olup ilmihal seviyesinde bir çalışmadır. 5. *el-Lübâb fi şerhi Risâleti'l-istişâb*. Şeyh Murtazâ el-Ensârî'nin fıkıh usulüne dair eserinin şerhidir. 6. *Şerhu Vesâ'ili's-Şî'a*. Hür el-Âmilî'nin hadislerle ilgili eserinin şerhidir. 7. *Miftâhu's-sa'âde ve melâzzü'l-ibâde*. Yılın çeşitli günlerinde yapılacak ibadetlerle ilgili hadisleri ihtiva etmektedir. 8. *en-Nuşûşü'l-me'sûre fi'l-Mehdî*. On ikinci imam Muhammed b. Hasan'ın (Mehdi el-Muntazar) mehdîliğine dair haberleri ihtiva etmektedir. 9. *Nihâyetü'd-dirâye* (Leknev 1324). Bahâeddin el-Âmilî'nin dirâyetü'l-hadîse dair *er-Risâletü'l-vecîze* adlı eserinin şerhidir (bu çalışma için bk. *Türâşünâ*, sy. 41-42, s. 432-433). 10. *Faşlü'l-kazâ' fi'l-kitâbi'l-müştehir bi-Fikhî'r-Rızâ*. Müellif bu çalışmasında, İmam Ali er-Rızâ'nın fikhina dair olduğu ileri sürülen eserin İbnü's-Şelmegânî diye bilinen İbn Ebû'l-Azâfir'in (İbn Ebû'l-Azâkir) *Kitâbü't-Teklîfi* olduğunu ispata çalışmaktadır. 11. *ed-Dürrerü'l-Müseviyye fi şerhi'l-Akâ'idil-Ca'feriyye*. Ca'fer el-Fakih en-Necefi'nin eseri üzerine bir şerhtir. 12. *İşbâtü'r-rec'a*. Şîa'nın rec'at* inancıyla ilgilidir. 13. *Sebilü's-sâlihîn fi's-sülûk ve tarîki'l-ubûdiyye* (Tebriz 1332). 14. *Tekmilü Emelî'l-âmil*. Hür el-Âmilî'nin biyografik eserini tamamlamak için yazılmış olup Ahmed el-Hüseynî tarafından neşredilmiştir (Kum 1406). 15. *Uyânü'r-ricâl* (Leknev 1331). 16. *Nüzhetu ehlil-Haremeyn* (Leknev 1354). Necef ve Kerbelâ tarihine dairdir. 17. *Vefeyâtü'l-â'lâm mine's-Şi'ati'l-kirâm*. 18. *Te'sîsü's-Şî'a* (Tahran, ts.; Beyrut 1401; Bağdad 1951). Müellife asıl şöhretini sağlayan bu eserde İslâmî ilimlerin Şîa ulemâsı tarafından kurulduğu ileri sürülmekte ve kitap, VIII. (XIV.) yüzyıla kadar bu konuda emeği geçen çok sayıda Şîi âliminin biyografisini ihtiva etmektedir. Müellifin bu eseri, Orcî Zeydân'ın "Şîa'nın küçük bir tâife olup zikre değer bir eserinin olmadiği" yolundaki iddiasına karşılık kaleme aldığı belirtilmektedir (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, I, 60). 19. *eş-Şî'a ve fûnûnü'l-İslâm* (Sayda 1331). Bir önceki eserin muhtasarıdır (bu eserle ilgili geniş bir tenkit için bk. Muhsin el-Emîn, V, 326-